

Αντί επιλόγου

Στην ιστορική τελευταία του ομιλία στα Ηνωμένα Έθνη, το 1965, ο αμερικανός πρόεδρος Άντλαϊ Γ. Στρίβενσον, μέλος του Δημοκρατικού Κόμματος, χρησιμοποίησε τον όρο «Spaceship Earth» για να αναφερθεί στην ιδέα ότι οι άνθρωποι είναι επιβάτες ενός πλανήτη με τον οποίο ταξιδεύουν στο διάστημα.¹ Η φράση αυτή, τις επόμενες δεκαετίες, έγινε σημείο αναφοράς στον περιβαλλοντικό λόγο και στα κινήματα για το περιβάλλον. Κατά τη δεκαετία του 1960 πληθαίνουν οι αναφορές στον πολιτικό λόγο και στις πολιτισμικές αποτυπώσεις που παρουσιάζουν τον πλανήτη ως σύμβολο το οποίο εμπεριέχει ιζηματικά πλήθος φαντασιακών επενδύσεων του φόβου, της ελπίδας, της προσδοκίας και του τρόμου για το μέλλον της ανθρωπότητας και του ανθρώπινου πολιτισμού. Ας θυμηθούμε ότι την ίδια περίοδο δημοσιοποιούνται από τη NASA οι πρώτες φωτογραφίες που απεικονίζουν τον πλανήτη Γη από δορυφορική τροχιά. Οι πρώτες εκείνες φωτογραφικές λήψεις από το διαστημόπλοιο Απόλλων 8 αποτύπωναν τον μπλε πλανήτη να ανατέλλει μέσα σε ένα σκοτεινό σύμπαν. Στα επόμενα χρόνια, η διάδοσή τους εμπέδωσε το πολυσχιδές μελλοντολογικό φαντασιακό της πλανητικότητας που είχε ήδη διαμορφωθεί κατά το πρώτο μισό του εικοστού αιώνα και εμπλουτιζόταν τώρα με νέα δεδομένα, αλλά και με νέες προβολές και συναισθηματικές επενδύσεις. Έναν χρόνο αργότερα, ο Ντέιβιντ Μπάουι, ένας από τους σημαντικότερους δημιουργούς της μεταπολεμικής περιόδου, θα τραγουδούσε την εικόνα του μπλε πλανήτη στο *Space Oddity* (1969), στο τραγούδι που είχε προγραμματιστεί να κυκλοφορήσει ταυτόχρονα με την προσελήνωση του Απόλλων ΙΙ. Οι στίχοι του τραγουδιού που αφορούσαν τον αστροναύτη που προτιμά να καθεί στο διάστημα παρά να επιστρέψει στη Γη παραμένουν εμβληματικοί για τη συναισθηματική επένδυση που είχε προκαλέσει η εικόνα του μπλε πλανήτη στα τέλη της δεκαετίας του 1960.

Βγαίνω από την πόρτα
Και επιπλέω με τον πιο περίεργο τρόπο
Και τα αστέρια μου φαίνονται πολύ διαφορετικά σήμερα
Γιατί εδώ
Κάθομαι πάνω στο τενεκεδάκι μου
Πολύ μακριά από τον κόσμο
Ο πλανήτης Γη είναι μπλε (λυπημένος)
Και δεν μπορώ να κάνω τίποτε γι' αυτό.²

1 Sabine Höhler, *Spaceship Earth in the Environmental Age, 1960-1990* (Λονδίνο/Νέα Υόρκη: Routledge, 2015).

2 David Bowie, *Space Oddity*, 1969. Το αυθεντικό βίντεο του τραγουδιού είναι διαδραστικά προσβάσιμο στο

Η αμφιθυμία της σχέσης με τον μπλέ πλανήτη –αγάπη και απάρνηση, ελπίδα και απογοήτευση– αποτελεί μια μεταφορά για την αμφιθυμία του μελλοντολογικού οραματισμού, για την εννοιολόγηση του μέλλοντος, αλλά και για τις συναισθηματικές πολιτισμικές επενδύσεις στη μελλοντικότητα. Η σύλληψη και η οπτικοποίηση της Γης ως ενός μοναχικού μπλε πλανήτη που ταξιδεύει μέσα στον συμπαντικό κόσμο αποτέλεσε μια μετάθεση των μέχρι τότε εικόνων του παγκόσμιου. Η μεταφορά αυτή προϋποθέτει τη μερική αποσύνδεση του ανθρώπινου υποκειμένου από τον πλανήτη: «Τον βλέπω και δεν μπορώ να κάνω τίποτε». Η έννοια της πλανητικότητας σε πιο πρόσφατα χρόνια έχει απασχολήσει επίσης την πολιτισμική θεωρία. Επιχειρώντας να διακρίνει την παγκοσμιότητα από την πλανητικότητα, η Σπίβακ παρατήρησε:

Το παγκόσμιο βρίσκεται στους υπολογιστές μας. Κανείς δεν κατοικεί εκεί. [...] Ο πλανήτης ανήκει στο είδος της αλλοτριότητας [alterity], ανήκει σε ένα διαφορετικό σύστημα, τον κατοικούμε, αλλά δάνεια [προσωρινά, δεν μας ανήκει]. Δεν μπορεί να τεθεί σε αντιδιαστολή με τον όρο «παγκόσμιο».³

Συνδεόμαστε με τον πλανήτη αλλά δεν τον κατέχουμε, αναφέρει η Σπίβακ· η σχέση μας παραμένει δάνεια. Η εκτόξευση του φωτογραφικού φακού σε τροχιά δίνει στην ανθρώπινη οπτική τη δυνατότητα να αποστασιοποιηθεί από τις γήινες ταυτίσεις, της δίνει τη δυνατότητα της απογείωσης μέσα από την οποία γίνεται αντιληπτό το παγκόσμιο. Αυτή η πρωτόγνωρη μετατόπιση δημιουργεί μια σύνδεση, αλλά ταυτόχρονα και μια ανοικειώση με τον πλανήτη. Δηλαδή, δημιουργεί μια πρωτόγνωρη αντίληψη της πλανητικότητας και του μέλλοντος.

Σήμερα η συζήτηση για το μέλλον επανέρχεται δυναμικά, τόσο στο πεδίο της έρευνας και της διανόησης, όσο και σε εκείνο της πολιτικής, των κινημάτων και του σχεδιασμού. Η παγκόσμια οικονομική κρίση που ξεκίνησε το 2008 δίνει σίγουρα μια νέα ώθηση στον αναστοχασμό και προκαλεί τεκτονικές ανακατατάξεις στον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνόμαστε το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον των σύγχρονων κοινωνιών, των παγκόσμιων συσχετισμών και των υπερεθνικών δομών διακυβέρνησης σε όλα τα επίπεδα. Αρκεί κανείς να σκεφτεί όλα όσα μας απασχόλησαν το δραματικό καλοκαίρι του 2015: τις δυναμικές συγκρούσεις γύρω από το μέλλον των ευρωπαϊκών δομών οικονομικής διακυβέρνησης, τη σχέση της Ευρώπης με τον υπόλοιπο κόσμο, την ανάγκη μιας νέας διευθέτησης της σχέσης μεταξύ οικονομικών και πολιτικών δομών εξουσίας. Αρκεί επίσης να σκεφτούμε τα караβάνια προσφύγων που διέρχονταν από τα ευρωπαϊκά και τα εθνικά σύνορα, την απελπισία του εγκλωβισμού χιλιάδων προσφύγων στον ευρωπαϊκό «προθάλαμο» των

http://www.youtube.com/watch?v=D67kmFzSh_o, τελευταία επίσκεψη 27 Σεπτεμβρίου 2015.

3 Gayatri Chakravorty Spivak, *Death of a Discipline* (Νέα Υόρκη: Columbia University Press, 2003), 72.

κέντρων κράτησης και τη διαρκή και έντονη αντιπαράθεση μεταξύ της Ευρώπης της αλληλεγγύης από τη μια πλευρά και της Ευρώπης-φρούριο από την άλλη. Πώς άραγε να φανταστεί κανείς το μέλλον και να αναστοχαστεί το παρελθόν της ευρωπαϊκότητας αντικρίζοντας στις ψηφιακές μας οθόνες τα νεκρά σώματα βρεφών και νηπίων στα παράλια του Αιγαίου Πελάγους;

Ο χώρος της ιστοριογραφίας και της ιστορικής έρευνας μετέχει επίσης σε αυτό το ανανεωμένο ενδιαφέρον για το μέλλον. Από τη μια πλευρά, πληθαίνουν οι μελέτες και τα ερευνητικά προγράμματα που αφορούν τις εννοιολογήσεις του μέλλοντος σε προηγούμενες ιστορικές περιόδους. Αλλά και σε θεωρητικό ιστοριογραφικό επίπεδο έχει αναζωπυρωθεί η ενασχόληση με τη διερεύνηση της έννοιας της χρονικότητας, δηλαδή των διαρκών μετασχηματισμών του συσχετισμού ανάμεσα στο παρελθόν, το παρόν και το μέλλον. Πολλοί μελετητές συνέβαλαν σημαντικά στην αναζωπύρωση αυτής της συζήτησης, και ιδίως ο Φρανσουά Αρτόγκ με τις πολλαπλές εκδόσεις και μεταφράσεις του έργου του *Καθεστώς ιστορικότητας*. Σύμφωνα με την πρότασή του, που χρησιμοποιεί το εννοιολογικό εργαλείο των «καθεστώτων ιστορικότητας», η ιστορική συνθήκη τού σήμερα περιγράφεται με τον *παροντισμό*, σε αντιπαράθεση με τον φουτουρισμό των προηγούμενων δεκαετιών, ο οποίος υποχώρησε μέσα από την κρίση της νεωτερικότητας και την κριτική που της ασκήθηκε. Αναφέρει ο Αρτόγκ:

Έτσι, το παρόν επεκτάθηκε τόσο προς το μέλλον όσο και προς το παρελθόν. Προς το μέλλον: με τις διατάξεις της πρόληψης και της υπευθυνότητας, με τον συνυπολογισμό του ανεπανόρθωτου και του μη αναστρέψιμου, με την προσφυγή στην έννοια της κληρονομιάς και σε εκείνη του χρέους, που συνδέει και νοηματοδοτεί το σύνολο. Προς το παρελθόν: με την εφαρμογή αντίστοιχων διατάξεων. Η ευθύνη και το χρέος της μνήμης, η κληρονομοποίηση, το απαράγραπτο, το χρέος και πάλι. Διατυπωμένη με αφετηρία το παρόν και βαρύνοντάς το, αυτή η διπλή χρέωση, τόσο προς το παρελθόν όσο και προς το μέλλον, σηματοδοτεί τη σύγχρονη εμπειρία του παρόντος.⁴

Ο παροντισμός ως κυρίαρχο καθεστώς ιστορικότητας υποτάσσει και περιχαράκωνει τόσο το παρελθόν όσο και το μέλλον, αλλά επίσης διαφεντεύεται από τα «χρέη» του. Ο Αρτόγκ συνεχίζει:

σε αυτό το διασταλμένο παρόν, το φορτισμένο με το διπλό του χρέος, με τη διπλή του μνήμη του παρόντος και του μέλλοντος, ελλοχεύει η εντροπία. Η στιγμή, το εφήμερο, η αμεσότητα το καταπίνουν, και μόνον η αμνησία μπορεί να είναι η μοίρα του. Αυτά είναι τα βασικά χαρακτηριστικά αυτού του πολυσχιδούς και πολυδύναμου παρόντος: ένα παρόν τέρας. Είναι ταυτόχρονα τα πάντα (υπάρχει

4 Φρανσουά Αρτόγκ, *Καθεστώς ιστορικότητας: παροντισμός και εμπειρίες του χρόνου*, μτφρ. Δ. Κουσουρή (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2014), 214.

μόνον το παρόν) και σχεδόν τίποτα (η τυραννία της στιγμής, της αμεσότητας)
[...]. Αυτό είναι λοιπόν το πρόσωπο του παροντισμού αυτού του παρόντος: το δικό μας.⁵

Στο πλαίσιο του παροντισμού, το παρόν αποτελεί τον μοναδικό και κυρίαρχο ορίζοντα μέσα από τον οποίο αντιλαμβάνονται οι σύγχρονες κοινωνίες τόσο το μέλλον όσο και το παρελθόν. Πρόκειται για μια κυριαρχία αναπόδραστη μεν, αλλά και αλληλένδετη με τα βιώματα του παρελθόντος και του μέλλοντος.

Με την πρόταση της έννοιας του παροντισμού άνοιξαν πολλά θέματα και έχει ήδη προκληθεί μια πλούσια συζήτηση. Κοινό έδαφος με την πρόταση του Αρτόγκ συνιστά η αποδοχή της διαρκούς διαπλοκής του παρόντος, του παρελθόντος και του μέλλοντος: ακόμα και η κυριαρχία του παροντισμού ορίζεται ως προς τον τρόπο που γίνεται αντιληπτή η σχέση με το παρελθόν και με το μέλλον.

Όπως υποστήριξα στα κεφάλαια αυτής της μελέτης, κάθε παρόν φαίνεται να εμπεριέχει πολλαπλά μέλλοντα τα οποία έχουν συχνά τη μορφή δυνητικοτήτων και εκφέρονται ως οραματισμοί ενός ή πολλών «άλλων κόσμων». Η ανίχνευση των ποικίλων εκφορών της μελλοντικότητας σε πολλά και ετερόκλητα πεδία διανοητικής και πολιτισμικής παραγωγής, αλλά και σε ποικίλες χρονικές «στιγμές», ανέδειξε ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του τρόπου με τον οποίο αντιλαμβάνονται οι άνθρωποι του εικοστού αιώνα το μέλλον: στο πλαίσιο του οραματικού φαντασιακού το παρόν, το παρελθόν και το μέλλον δεν οργανώνονται αναγκαστικά σε υπάλληλες ή υπεξούσιες σχέσεις. Δηλαδή, δεν διαφαίνεται αναγκαστικά η «υποταγή» μιας χρονικότητας στην άλλη· αντίθετα, εντοπίζεται μια όσμωση μεταξύ του μέλλοντος, του παρόντος και του παρελθόντος στο επίπεδο του εννοιολογικού περιεχομένου, αλλά και των πολιτισμικών αναφορών τους. Αυτό γίνεται ιδιαίτερα εμφανές όταν μελετάμε κείμενα και οπτικές που ήταν έκκεντρα ή «περιθωριακά» στην εποχή τους – όπως αυτά που αποτέλεσαν το σώμα των πηγών σε αυτήν εδώ τη μελέτη. Για να χρησιμοποιήσω ένα διαφορετικό μεταφορικό σχήμα λόγου, το μέλλον μοιάζει να χύνεται μέσα στο παρόν από ποικίλες νοητικές διαβρώσεις και ρωγμές, και αντίστροφα. Αυτό το χαρακτηριστικό αναδεικνύεται με μεγαλύτερη ευκρίνεια όταν στρέφουμε την προσοχή μας στον ρόλο που παίζουν το θυμικό, οι συναισθηματικές επενδύσεις και σχέσεις, ή όταν εστιάζουμε σε βιώματα του μέλλοντος τα οποία συχνά εντοπίζονται σε πηγές που δεν αφορούν προγραμματικά το μέλλον αυτό καθαυτό.

Επιπλέον, με τη μελέτη του ποικίλου υλικού που προέρχεται από διαφορετικά πεδία διανοητικών συλλήψεων και πολιτισμικών πρακτικών (από τον κινηματογράφο έως την πολιτισμική κριτική) αναδείχθηκε ότι οι προσλήψεις του μέλλοντος δεν έχουν καθολικό χαρακτήρα σε μια συγκεκριμένη ιστορική στιγμή. Η πολιτισμική ιστορία –δηλαδή η μελέτη της ιστορίας των μετασχηματισμών που συντελούνται στους μηχανισμούς παραγωγής νοή-

5 Στο ίδιο, 216-217.

ματος και των επιτελέσεων που συνδέονται με τους μηχανισμούς αυτούς— δεν ακολουθεί αυστηρά την περιοδολόγηση των οικονομικών, των κοινωνικών και πολιτικών ή των επιστημονικών μεταβάσεων. Αν μιλήσουμε λοιπόν για καθεστώς ιστορικότητας, θα πρέπει κατά τη γνώμη μου να προσθέσουμε ότι αυτά χαρακτηρίζονται από εσωτερικές ασυγχρονίες.

Στα κεφάλαια αυτού του βιβλίου συζήτησα με ποιους τρόπους η κριτική ουτοπική σκέψη των αρχών του εικοστού αιώνα ανέδειξε την ένθεση του μέλλοντος, αλλά και του παρελθόντος, στο εκάστοτε ιστορικό παρόν. Η ένθεση αποτέλεσε κύρια σχεδιαστική αρχή του μέλλοντος. Εκβάλλοντας στο πεδίο της μαζικής κουλτούρας —κυρίως στη λογοτεχνία και στον κινηματογράφο—, το μέλλον συνδέθηκε με τον κοσμοπολιτισμό και με την αναζήτηση υπερτοπικών συλλήψεων της κοινότητας. Παράλληλα, αναπτύχθηκε το ετεροτοπικό φανταστικό του μέλλοντος γύρω από τις θεματικές της διαπλανητικότητας και των οριακών γήινων οικοτοπιών, που ενέγραψαν προνομιακά τις νέες κοσμοπολιτικές προσδοκίες και τους φόβους που επενδύθηκαν σε αυτό. Η χρήση του εννοιολογικού ευρήματος των παράλληλων κόσμων επέτρεψε την εκφορά ποικίλων εκδοχών του οραματισμού, στις οποίες το μέλλον θεωρήθηκε είτε ως ριζική ετερότητα είτε ως ομολογη παραλλαγή του παρόντος. Όπως κατέδειξε η συζήτηση στις σύγχρονες τάσεις της πολιτισμικής θεωρίας, το «μέλλον» έχει αποκτήσει μια απορητική λειτουργία, καθώς χρησιμεύει ως εργαλείο με το οποίο ασκείται κριτική στην ισχύουσα πραγματικότητα, χωρίς παράλληλα να προσφέρει «απλές» λύσεις στα προβλήματα του παρόντος και στα «χρέη» του παρελθόντος.

Η ανάλυση ποικίλων εκφράσεων του μελλοντολογικού φανταστικού στον εικοστό αιώνα εντέλει δεν καταλήγει σε συνολικά συμπεράσματα αλλά στην αναδιατύπωση του αφηγηματικού ερωτήματος αυτής της μελέτης: μπορούμε να ανασυνθέσουμε την ιστορία του μέλλοντος ως μέσου συγκρότησης της κριτικής; Και αν ναι, τότε πώς επηρεάζεται αυτή η ιστορική ανασύνθεση από το παρόν της εκάστοτε επιστροφής στα κείμενα και στις εικόνες της ιστορίας του μέλλοντος; Η μελλοντολογική πολιτισμική παραγωγή του εικοστού αιώνα ανοίγει έναν πλούσιο ορίζοντα δυνητικών κριτικών στάσεων στα πεδία της πολιτικής, των κοινωνικών σχέσεων, των πολιτισμικών διαδικασιών, της επιστήμης κ.λπ. Αυτή η παράδοση μελλοντολογικού οραματισμού ανακαλείται και ανασημασιοδοτείται διαρκώς μέσα από τα συγκαιρινά μας βιώματα. Μοιάζει σχεδόν σαν το μέλλον το ίδιο να προσδιορίζει διαρκώς το παρελθόν του, δηλαδή την ιστορική ενασχόληση με τις εικόνες και με τις συλλήψεις του σε προηγούμενες ιστορικές περιόδους.

Ας καταλήξω δίνοντας ένα παράδειγμα αυτής της δυναμικής αλληλεπίδρασης ανάμεσα στον μελλοντολογικό οραματισμό και στην ιστορικοποίηση του μέλλοντος. Καθώς γράφονται αυτές οι γραμμές, η αντίληψή μας για τους «άλλους κόσμους» εμπλουτίζεται με νέα βιώματα. Η πρόσφατη ανακοίνωση ότι επιβεβαιώνεται επιστημονικά η ύπαρξη νερού στον πλανήτη Άρη ανακαλεί ποικίλους συνειρμούς από το πολιτισμικό απόθεμα του μελλοντολογικού φανταστικού του εικοστού αιώνα. Ταυτόχρονα με τη σπουδαία αυτή ανακάλυψη ξεκινά μια ζωνρή συζήτηση για την ηθικότητα της συνέχισης των γήινων επαφών με τον κόκκινο πλανήτη. Η εντατικοποίηση των ανθρώπινων προσπαθειών να εντοπιστεί

ζωή στον Άρη είναι πιθανόν να επιφέρει ποικίλες επιμολύνσεις του πλανήτη λόγω της μεταφοράς μικροβίων και βακτηριδίων κατά τη διάρκεια των διαπλανητικών επιχειρήσεων. Πρόκειται για ένα ενδεχόμενο που οι επιστήμονες δεν μπορούν να το αποκλείσουν τεχνολογικά ή θεωρητικά. Οι επιφυλάξεις που διατυπώνονται από την Επιτροπή Διαστημικής Έρευνας (COSPAR), η οποία ασχολείται με θέματα δεοντολογίας της διαστημικής εξερεύνησης, μας προειδοποιούν μάλιστα ότι ενδέχεται να έχει ήδη συμβεί η ενδεχόμενη μεταφορά μικροβιακής ζωής στον Άρη, χωρίς να είμαστε ακόμη σε θέση να το γνωρίζουμε: έτσι, αναζητώντας ζωή στον Άρη μπορεί να την έχουμε ήδη δημιουργήσει. Πρόκειται για μια από εκείνες τις περιστάσεις όπου το μέλλον, δηλαδή αυτό που φανταζόμαστε ότι θα έχει συμβεί στον Άρη, καθορίζει σε μεγάλο βαθμό τον σχεδιασμό του παρόντος, αλλά ταυτόχρονα βασίζεται σε εμπεδωμένες κατανοήσεις του παρελθόντος και της ιστορικής μας πορείας. Η ιστορία των διαπλανητικών επαφών με τον Άρη ήδη γράφεται σε συντελεσμένο μέλλοντα, όπως θα έχει συμβεί στο μέλλον, και αυτό γίνεται ιδιαίτερα έντονο όταν αναφερόμαστε σε ζητήματα δεοντολογίας και κριτικής των σύγχρονων ερευνητικών πρακτικών. Γιατί η συζήτηση περί ηθικής δεοντολογίας των διαστημικών εξερευνήσεων φέρει όλο το βάρος του ιστορικού αποθέματος από εικόνες, κείμενα, φαντασιακές κατασκευές, προσδοκίες και φόβους που συνθέτουν τη βαθιά ιστορική κατανόηση του παρελθόντος του γήινου κόσμου και των προοπτικών του.

Αν μπορούμε εντέλει να καταλήξουμε σε ένα συμπέρασμα, αυτό ίσως να αφορά την ιδιαίτερα δυναμική διαπλοκή ανάμεσα στο μελλοντολογικό φαντασιακό και στις δομές της αίσθησης της ιστορίας, στις οποίες συμπεριλαμβάνεται η ιστορική έρευνα. Από αυτή τη σκοπιά είναι βέβαιο ότι η μελέτη της ιστορίας των προσλήψεων του μέλλοντος στο παρόν δεν μπορεί παρά να αποτελεί ένα ερευνητικό πεδίο συνεργειών μεταξύ πολλών ειδικοτήτων, μεθοδολογιών και οπτικών: απαιτεί τη συνέργεια των κοινωνικών, των ανθρωπιστικών και των φυσικών επιστημών, της πολιτισμικής και της καλλιτεχνικής παραγωγής, της πολιτικής πράξης και της διανόησης. Σε αυτό το ετερόκλητο πεδίο έρευνας, ο ιστορικός δεν εισέρχεται, βεβαίως, ως ένα είδος παντογνώστη, αλλά ως φιλομαθής συνεργάτης, πρόθυμος να εξετάσει την ενδεχόμενη αποσταθεροποίηση κάποιων από τις πιο θεμελιώδεις αρχές της ιστοριογραφικής του κατάρτισης, όπως είναι για παράδειγμα ο τετελεσμένος χαρακτήρας της χρονικής αλληλουχίας και η σχέση της με την αιτιότητα. Η ιστορία του μέλλοντος, αλλά και του κόσμου, αναμετρείται σήμερα με την άπειρη δυνητικότητα του συντελεσμένου μέλλοντα.